

Received/ Makale Geliş 17.12.2022
Published / Yayınlanma 28.03.2023
Volume/ Cilt (Issue/ Sayı) 7 (28)
ss / pp 240-253

<http://dx.doi.org/10.37242/pejoss.4356>
Research Article /Araştırma Makalesi
ISSN: 2687-5640
pejoss.editor@gmail.com

Harun GÜLTEKİN

<https://orcid.org/0000-0002-2481-0353>

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş / TÜRKİYE

Prof. Dr. Abdulhamit SİNANOĞLU

<https://orcid.org/0000-0001-9633-896X>

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Kelam Anabilim Dalı,
Kahramanmaraş / TÜRKİYE

MUHAMMED ABDUH'UN KIYAMET ALAMETLERİ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ¹

VIEWS OF MUHAMMED ABDUH ABOUT THE PORTENTS OF DOOMSDAY

ÖZET

Muhammed Abduh, 20. Yüzyılda yaşıyan, Mısırlı önde gelen Çağdaş İslam düşünürlerinden biridir. Abduh, içinde yaşadığı dönem itibariyle zorlu bir dönemde yetişmiştir. Müslüman dünyanın yaşadığı buhran karşısında çözümler arayan Abduh, esasen toplum ıslahçısı olarak da görülebilir. Zira onun ve üstadı Afganî'nin temel gayeleri toplumu dönüştürmektir. Toplumu tabandan başlayarak tavana doğru eğitim ve öğretim yoluyla dönüştürmek isteyen Muhammed Abduh, tefsir ve kelâm alanlarında da eserler kaleme almıştır. Muhammed Abduh ve öğrencisi Reşid Rıza, kıyamet alametleri ile ilgili olarak Hz. İsa'nın Nüzülü, Deccal, Mehdilik ve Güneş'in batıdan doğması gibi alametlere dair konularda görüşlerini açıklamaya çalışmışlardır. Abduh'un dinî metodolojisinde Kur'an, temel bir ölçüt olarak ele alınmaktadır. Rivayetleri Kur'an ve akıl ölçüsünde anlamaya çalışan Abduh, metoduyla uyuşmadığını gördüğü yerlerde ise rivayet kaynaklı itikadî konulara dair eleştirilerini yöneltmektedir.

Anahtar Kelimeler: Muhammed Abduh, Reşid Rıza, Kıyamet Alametleri, Hadis, Nüzül-i İsa, Deccal, Mehdilik, Güneşin Batıdan Doğması, Sem'iyyat.

ABSTRACT

Muhammed Abduh is one of the leading Egyptian contemporary Islamic thinkers of the 20th century. Abduh grew up in a difficult period due to the period he lived in. Abduh, who seeks solutions in the face of the crisis experienced by the Muslim World, can also be seen as a community reformer. Because the main goal of Abduh and his master afgani is to transform society. Abduh, who wanted to transform society from the bottom to the top through education and training, also wrote Works in the fields of the tafsir and kalam. About the portents of doomsday, Abduh and his student Reşid Rıza tried to explain their views on issues such as the descent of Jesus, the antichrists, the Mahdi, and the rising of the sun in the west. In Abduh's religious methodology, the Qur'an is taken as a basic criterion. Abduh, who tried to understand the narrations in accordance with the Qur'an and reason, directs his criticisms of the Creed originating from the narration, in places where he sees that it does not comply with his method.

Keywords: Muhammed Abduh, Reşid Rıza, Omens of doom, Hadith, Jesus Christ, Antichrist, Mahdism, Sun rising from the West, Sem'iyyat.

1. GİRİŞ

Bu makalenin amacı Muhammed Abduh'un kelâm ilminde sem'iyyat başlığı altında incelenen Hz. İsa'nın Nüzülü, Deccal'in zuhuru, Mehdî'nin ortaya çıkması ve Güneş'in batıdan doğması gibi konulardaki görüşlerini tespit etmektir. Abduh'un ve Reşid Rıza'nın Menar tefsirini tamamlayamamış olması sem'iyyat ile ilgili görüşlerinin açılım kazanmasını engellemiştir. Akıl ile kavranamayan ve sadece nasların haber verdiği bilgiler ölçüsünde bilgi sahibi olunabilen konularda Abduh'un düşünceleri ve bu düşüncelere dayanak teşkil eden metodolojisini Menar Tefsiri adlı eserden tespit etmeye çalışacağız. Ayrıca Abduh'un bir diğer öğrencisi olan Mısırlı Mustafa Merağî'nin Tefsiri'1 Merağî adlı eserine ve Mahmut Şeltut'un düşüncelerine de başvurma yoluna gideceğiz. Genel olarak betimleyici bir anlatım tarzı benimsemekle birlikte konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacak açıklayıcı ve tahlil edici açıklamalar da yapmaya çalışacağız. Klasik tefsir, kelâm ve hadis kaynaklarına da konunun daha iyi anlaşılması adına başvuracağız.

¹ Bu makale "Muhammed Abduh'un Sem'iyyat İle İlgili Görüşlerinin Mâturîdî Kelâmı Açısından Değerlendirilmesi" isimli Yüksek Lisans Tezimizden üretilmiştir.

2. KIYAMET ALAMETLERİ

Abduh'un dinî düşünce sistematikliğinde kat'î bilginin önemi fazladır. Bunun için de Abduh ve öğrencisi Reşid Rıza, sem'iyat alanındaki konularda kendilerine has izlediği metodoloji gereği ayetleri ve hadisleri farklı yorumlama yoluna gitmişlerdir. Muhammed Abduh, sem'iyat alanında kesin bilgi ve delillere göre bir metodoloji ortaya koymaya çalıştığı için görüşlerinin bütüncül bir şekilde incelenmesi önem arz etmektedir.

Ölümünden sonraki hayat hakkında birbirinden farklı görüşler ileri sürülse de ahiretin varlığı genel olarak Tanrı'nın varlığını kabul eden bütün dinler tarafından benimsenmiştir. Bilindiği gibi iki hayat vardır. Biri dünya diğeri ise ahiret hayatıdır (Demirci, 2016: 269). Kıyamet alametleri için kullanılan ifade "eşratus saa" kavramıdır. Kur'an-ı Kerim'de "Saa" ifadesi kıyametin kopma vakti ile ilgili bilgi vermek üzere kullanılan isimlerdendir (Topaloğlu, 2022: 516,522; Yar, 2001: 145). Bu ifadenin Kur'an'da açıkça bir kullanımı yer almamakla birlikte hadislerde açıkça kullanımının olduğu görülmektedir. İslam dininde olduğu gibi diğer semavî dinlerde de genel itibarıyla kıyamet alameti olgusu olarak kozmik, sosyal, ahlaki vb. bozulmaların olacağına daha sonra ise ödül ve cezanın olacağına değinilmiştir (Topaloğlu, 2022: 517).

İslam dini ahiret ile ilgili bilgi verirken sistematik bir eskatoloji inşa etme çabası içine girmemekte ve kıyamet alametlerinden de açık bir şekilde bahsetmemektedir (Türcan, 2006: 183; Akman, 2021: 195). İslam öncesi Arapların ölüm ile ilgili inanışlarına bakıldığında ise ölüm onların nezdinde bir yok oluşturmaktır. Beden yok olmakla birlikte ruhun akıbeti ile ilgili herhangi kesin bir bilgi yoktur (Ali, 1998: 224-225; Paçacı, 2001: 46,47).

2.1. Muhammed Abduh ve Kıyamet Alametleri

Abduh'un sem'iyat ile ilgili görüşleri Reşid Rıza ile müşterek kaleme aldıkları Menar tefsiri, Mustafa Merağî ve Mahmut Şeltut'un düşünceleri de esas alınarak ortaya konulmaya çalışılacaktır. Abduh'un dinî düşünce sistematikliğinde kat'î bilginin önemi fazladır. Bunun için de Abduh ve öğrencisi Reşid Rıza'nın sem'iyat alanına dahil olan konularda kendine has izlediği metodoloji gereği ayetleri ve hadisleri farklı yorumlama yoluna gitmişlerdir.

Dinî literatürde kıyamet alametlerini ifade etmek için eşratus saa, ayatus saa, emaratus saa, alametul kıyame vb. kavramlar kullanılmaktadır. Bu kavramlar dünyanın sonu anlamına gelen "saa" kıyamet ve yevmul kıyame kelimeleri ile alametler ve şartlar anlamına gelen eşrat, ayat, emarat, alamat kelimelerinin terkihi ile oluşan isim tamlamasıdır (M. F. Abdulbakî, El-Mu'cem, "saat" md, İbn Manzur, Lîsanul Arab, "şrt", md. Ragıb el-İsfahanî, el-Müfredat "saat" md.).

Kıyamet alametleri ile ilgili olarak klasik dönemde ve çağdaş dönemde bazı çalışmalar yapılmıştır (Çelebi, 2000: 78).² Klasik dönemde müellifler müstakil eserden ziyade kitap bölümü olarak konuya yer vermişlerdir.

Muhammed Abduh'un gaybî konulara yaklaşımında temel ölçüsü kesin bilgi veren delillere dayanmaktır. Muhammed Abduh'a göre itikadın mütevatir olmayan haberlere dayanarak oluşturulması doğru değildir (Abduh, t.y: 132). Bu da akidenin Kur'an'dan direkt olarak istinbat edilmesini gerektirir. Kıyamet alametlerine dair bilgiler de gayb alanla ilgili olduğu için sübutu ve delaleti kat'î naslarla temellendirilebilir. Reşid Rıza da itikada dair konuların kesin delillere dayanarak oluşturma noktasında Abduh ile aynı düşünmektedir (Rıza, 1990: C-III, 292).

Muhammed Abduh ve Reşid Rıza'nın müşterek olarak kaleme aldıkları Menar tefsirinde kıyamet ve kıyamet alametleri ile ilgili geniş bir malumat verildiği görülmektedir. Abduh ve Reşid Rıza'nın Menar tefsirinde ikisinin görüşlerini tam anlamıyla ayırt etmek bazı yerlerde zor olduğundan bu konudaki tespitlerimizin kesin bir yargı oluşturmaktan ziyade muhtemel yargılar olduğunu söyleyebiliriz. Ancak Reşid Rıza'nın üstadı Muhammed Abduh'un görüşlerini sistematik hale getiren ve o görüşlere açılım kazandıran bir isim olduğu düşünüldüğünde, Reşid Rıza'nın Abduh'un ismini bazı yerlerde zikretmese dahi onun görüşlerini özetlemesinin imkân dâhilinde olduğu ifade edilebilir.

Menar tefsiri müellifleri âlimlerin kıyamet alametleri ve işaretlerine dair rivayetleri üç kısma ayırdığını ifade etmektedir;

² Kıyamet alametleri ile ilgili olarak yazılan eserler hakkında bilgi için bkz. Çelebi, 2000: 80-89.

- 1- Geçmiş zamanlardan bugüne kadar bilfiil gerçekleşen alametler.
- 2- Dünya genelinde gerçekleşen çeşitli fitneler zina, deccalların artması, küfür ve şirk vb.
- 3- Kıyametin hemen öncesinde meydana gelecek olan büyük ve küçük alametler. Bunlar Yahudilerle savaş, Beyti Makdis'in ve İstanbul'un fethi vb.

Kıyamet alametlerinin bir başka açıdan ise şöyle tasnif edildiği ifade edilmiştir: Her toplumda görülen savaş, zina, vebalar, depremler, homoseksüellik, devletlerin kurulması ve yıkılması vb. Bu alametler kozmolojik büyük kıyametle pek bir ilgisi olmayan alametlerdir. Bir diğer grup alametler ise o zamana kadar görülmeyen alametlerdir. Bunlar ye'cüc-me'cüc, deccalın çıkması, mehdînin zuhur etmesi, Hz. İsa'nın inmesi ve Güneş'in batıdan doğması vb. bu tasnife göre deprem, Güneş tutulması, kuyruklu yıldızların ortaya çıkması gibi olaylar insanların bildiği günlük olaylar haline gelen olaylardır.

Kıyamet alametlerine dair bir başka tasnif daha geliştirilmiştir. Bu tasnife göre de alametler emanetin ortadan kalkması, işlerin ehil olmayana verilmesi gibi alametlerle kozmolojik büyük kıyametin yaklaştığını haber veren alametler olarak ikiye ayrılmaktadır.

Menar tefsiri müellifleri zikredilen alametlerdeki müşkül durumu Şariin kıyamet vaktinin yaklaştığını haber vererek elde etmek istediği faydanın gerçekleşmemesine bağlamaktadır. Zira Müslümanlar zikredilen büyük alametlerin hepsi gerçekleşmeden kıyametin kopmayacağını bildikleri için aniden kopacak olan kıyametten kendilerini güvende görmektedirler. Bu da dinin hedeflediği faydaya mani olan bir durumdur.

Menar tefsirinde kıyamet alametlerinin Kur'an ve sünnet kaynaklı bazı delillerinin olduğu ifade edilmektedir. Buna dair "Onlar kıyamet gününün ansızın gelip çatmasını mı bekliyorlar? Şüphesiz onun alametleri belirlemiştir. Kendilerine gelip çatınca ibret almaları neye yarar!" (Muhammed 47/18) mealindeki ayetin delil gösterildiği ifade edilmiştir. Ayette geçen "eşrat" ifadesinin "şart" ifadesinin çoğulu olduğu ifade edilerek kıyametin yakın olduğunu ifade eden alametler anlamında olduğu belirtilmiştir.

Abduh ve Reşid Rıza'ya göre kıyamet alametlerinin en büyüğü Hatemun-nebiyyin olan Hz. Muhammed'in gönderilmesidir. Hz. Muhammed, ahir zamanda gönderilen bir kıyamet peygamberidir. Buna delil olarak da hadis kaynaklarında geçen "Ben ve kıyamet şu ikisi gibi olduğumuz halde peygamber olarak gönderildim." (Tirmizî, Fiten,39) anlamındaki rivayet gösterilmektedir. Bu hadisi Kettanî mütevatir rivayetler arasında kaydetmektedir (Kettanî, t.y.: 224). Mâturîdî'nin de delil olarak kullandığı bir hadis olduğundan Menar tefsiri müellifleri ile Mâturîdî'nin bu konuda aynı delili kullanarak benzeştiğini söyleyebiliriz.

Kıyamet alametleri hakkında geçen bazı hadislerin çelişkiler muhteva ettiğini ileri süren Menar tefsirinde ihtilafı rivayetlerin Allah'ın kıyamet vaktini gizli tutup kimseye bildirmemesi (Taha 20/15) ile çeliştiği ifade edilmektedir.

"Rabbinin bazı alametleri geldiği gün, önceden inanmamış ya da imanında bir hayır kazanmamış olan kimseye artık imanı bir fayda sağlamaz." (En'am 6/158) mealindeki ayetin izahında Menar tefsiri müellifleri Güneş'in batıdan doğmasını en büyük kıyamet alametlerinden birisi olarak değerlendirmektedir (Rıza, 1990: C-VIII, 185; Merağî, 1946, VIII, s, 81). Bu hadisi Kettanî mütevatir rivayetler arasında kaydetmektedir (Kettanî, t.y.: 230). Buna dair de Buharî'de yer alan "Güneş batıdan doğmadıkça kıyamet kopmaz" (Buhari, Rikak,40, Tefsir, 6/9) hadisi delil olarak gösterilir. Ayrıca içinde Güneş'in batıdan doğmasının da yer aldığı üç alameti içeren bir rivayet daha nakledilir. "Üç alamet vardır ki bunlar ortaya çıktığında daha önce iman etmemiş olan bir nefse imanı fayda vermez. Bunlar Güneş'in batıdan doğması, deccal ve dabbetu'l arzıdır." (Müslim, İman, 249; Ahmed b. Hanbel, 2001, C-II, 445) Menar ekolü müfessirlerinden Merağî de ilgili ayette geçen "bazı ayetlerden" kastın Güneş'in batıdan doğması olduğu yönünde görüşünü zikretmektedir (Merağî, 1946, C-VIII, 81-82).

Abduh ve Reşid Rıza, kıyamet alametleri hakkında varit olan hadislerin müşkül bir niteliğe sahip olduğunu ve ravilerin kendi kapasiteleri ölçüsünde rivayette bulunduğunu ifade etmişlerdir. Gaybî hadiselerle dair hadisleri aktarımında ihtilaf olduğunu ileri sürmüşlerdir (Rıza, 1990: C- VIII, 599).

İbni Ömer'den rivayet edilen "İnsanlar, Güneş'in batıdan doğmasından sonra 120 sene daha kalacaklardır." (Nuaym,1991: 656-702) anlamındaki rivayetin merfu olduğu iddiasını doğru bulmayan müelliflere göre bu rivayet "Alametler, bir tek ipe dizilmiş inci taneleridir. İp koptuğu zaman, inciler

birbirini izler.” (İbni Hacer, 1379, C-XI, 354) anlamındaki rivayetle de çalışmaktadır (Rıza, 1990: C-VIII, 600).

Menar tefsiri müelliflerinin çelişkili görülen rivayetleri müteşabih haberler kategorisinde değerlendirdikleri görülmektedir. Daha sonra da görüleceği gibi Abduh Nüzûl-i İsa örneğinde olduğu üzere ilgili nasların sembolik anlamlar içerebileceğini ve tevil yolunun açık olduğunu ifade etmiştir. Kıyamet alametleri ile ilgili bu rivayetlerin çelişkili bir hal arz etmesini ise İsrailiyyat ile ilgili bilgileri nakleden Kabu'l-Ahbar, Vehb b. Münebbih benzeri gibi kimselerin rivayette bulunmasına bağladıklarını görmekteyiz (Rıza, 1990: C- VIII, 600).

Menar tefsiri müellifleri sahip oldukları metodoloji gereği kıyamet alametlerinden bahseden rivayetlerde ihtiyatlı bir yol izlenmesi gerektiği kanaatinde dirler. Dinin temel ilkelerine aykırı ve Allah'ın canlı varlıklar için geçerli kıldığı yasalara ters düşen rivayetler tespit edildiğinde dikkatli olunmalı uygun rivayetler tespit edildiğinde ise rivayetin haber verdiği bilginin doğru olduğu kabul edilmesidir. Rivayetten kuşku duyulduğunda ise güvenilir bir rivayet olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Zira rivayet İsrailiyyattan olabilir veya mana ile rivayet edildiği için illetli olabilir ya da başka bir problem olabilir (Rıza, 1990: C- X, 500).

Kıyamet alametlerine dair ayetlerde işaret edilen olaylar ye'cüc-me'cüc, Güneş'in batıdan doğması, dabbetu'l arz gibi olayların Menar tefsiri müellifleri tarafından herhangi bir şekilde eleştiriye tabii tutulmadığı görülmektedir. İlgili alametler kıyametin kopuş sürecinde artarda gerçekleşecek olan alametlerdir. Müellifler bu alametlerin delalet ve yorumlanma açısından ihtilafı olduğunu belirtmekle beraber sübut yönünden bir problem olmadığını ifade etmişlerdir.

2.1.1. Nüzûl-i İsa

Hız. İsa, Allah tarafından İsrailoğullarına gönderilen bir peygamber olup doğumu ve vefatı itibariyle birçok tartışma barındıran bir isim olarak tarihte yerini almıştır. Hız. İsa, Allah tarafından mucize eseri olarak yaratılmış ve Kur'an'da bununla ilgili anlatımlar yer almıştır.

Hız. İsa'nın kıyametten önce yeniden yeryüzüne geleceğine dair ortak bir kabul olduğu görülmektedir. Konu ayetlerin yanı sıra hadislerle de temellendirilmektedir. Bu hadislerle göre Hız. İsa hacı kıyarak domuzu öldürecek, cizyeyi kaldırarak adaleti sağlayacaktır (Keşmiri, 1981: 91; Kettanî, t.y:229; Mustafa Sabri Efendi, 1981: 247; el-Kevserî, 1987: 44). Rivayetlerdeki ortak tema Hız. İsa'nın yeryüzüne inmesi ve kötülüğün simgesi olan deccalı öldüreceğidir. Hız. İsa'nın kıyametten önce dünyaya gelip Şam'daki Ak minareye ineceği ve Hız. Muhammed'in ümmetine imamlık yapacağı da ifade edilir (Fatiş, 2012:181).

Hız. İsa'nın nüzülü ile ilgili olarak ilk dönem kelamcılarında Ebû Hanife rivayetlerde zikredilen hususlar olan Nüzûl-i İsa, Deccal, Yecüc-Mecüc, Güneş'in batıdan doğması gibi alametleri sıralayarak bunlara inanılması gerektiğini zira alametlerden haber veren nasların kesin olduğunu ifade etmiştir (Ebû Hanîfe, 2016: 58).

Mu'tezile kelâmının ilk dönem alimlerinden kabul edilen Dırar b. Amr Hız. İsa'nın yeryüzüne geleceği ile ilgili olarak Hız. Muhammed'in son peygamber olma vasfına aykırılık teşkil edip etmediği tartışmaları bağlamında bazı itirazların olduğunu kaydetmektedir (Dırar b. Amr, 2014: 108-109). Ehli Hadisin liderlerinden Ahmed b. Hanbel de mensubu olduğu ekolün itikadî kabullerini yansıtan eseri Usulus-Sünne'de Hız. İsa'nın deccalı öldürmesinden bahsederek onun kıyametten önce yeryüzüne ineceğini ileri sürmektedir (Ahmed b. Hanbel, 1411: 118). Eş'arî Makalâtul, İslamiyyin ve İhtilaful Musallin adlı eserinde Ehlisünnetin itikadî görüşlerini verirken Hız. İsa'nın deccalı öldüreceğini haber vererek kıyamet alametlerinden birisi olduğu açısından konuya yaklaşmaktadır (Eş'arî, 1990: 240).

Tahavî de Hız. İsa'nın yeryüzüne inişini kıyamet alametleri arasında zikretmektedir (İbn Ebil İzz, 1988: 500). Mâtürîdî kıyamet alametlerine işaret ettiği ileri sürülen “Şüphesiz onun alametleri belirlemiştir” (Muhammed 47/18) mealindeki ayetin tefsirinde iman etmenin artık faydasının olmadığı zamanın geldiğini işaret eden alametlere dair muhtemel yorumları aktararak, bu yorumlardan birinin de Hız. İsa'nın ve deccalın zuhuru olduğunu ifade etmiştir (Mâtürîdî, 2005, c-IX: 273-274). Mâtürîdî'nin Hız. İsa'nın nüzülü ile ilgili olarak net bir tespitte bulunmadığı görülmektedir.

Ebu'l-Leys es-Semerkandî Hız. İsa ile ilgili olarak “O, kıyametin bilgisidir” (Zuhuf 43/61) mealindeki ayetin tefsirinde Hız. İsa'nın nüzulünün anlaşılması gerektiğini rivayetlere de dayanarak ifade etmektedir (Ebu'l-Leys es-Semerkandî, t.y: C- III, 262). Zemahşerî, Hız. İsa'nın nüzülü ile ilgili olarak

kelâm kitabı el-Minhac adlı eserinde konuya yer vermezken tefsirinde ayetlerin açıklamasını yaparken Hz. İsa'nın nüzulünü kıyamet alameti olarak kabul ettiği görülmektedir (Zemahşerî, 2003: C-IV, 261).

Taftazanî, Ömer en-Nesefî'nin akaid adlı eserine yazdığı şerhte kıyamet alametleri arasında Nüzûl-i İsa'yı da saymaktadır (Taftazanî, 2017: 160). İbn Hazm, Meratibu'l İcma adlı eserinde Hz. Muhammed'in son peygamber olduğunu belirttikten sonra Hz. İsa'nın tekrar geleceği hususunda ihtilaf olduğunu belirtmektedir (İbn Hazm, 2001: 268). İbn Hazm, diğer eserlerinde ise Hz. İsa'nın ineneğini sahih hadisler olduğundan istisna olduğunu ifade ederek kabul etmektedir (İbn Hazm, 2004: 121).

Mustafa Sabri Efendi (1981: 247), Hz. İsa'nın nüzulüne dair hadislerin mütevatir olduğunu belirterek, bu meseleyi geçmişten bu yana hiçbir ekolün reddetmediğini ifade etmektedir. M. Zahid el-Kevserî de Hz. İsa'nın nüzülü ile ilgili olarak varit olan ve mütevatir olduğunu ifade ettiği hadislere ve Zuhur Suresi 43. Ayete atıf yaparak Hz. İsa'nın nüzulüne inanmak gerektiğini temellendirmektedir (el-Kevserî, 1987: 44).

Kettanî, kıyamet alametlerine ve Nüzûl-i İsa'ya dair olan hadis rivayetlerinin mütevatir olduğunu kaydetmektedir (Kettanî, t.y: 224-231). Nüzûl-i İsa ile ilgili olarak müstakil bir eser yazan alimlerden Keşmirî de et-tasrih bima tevatar fi nüzûlil mesih adlı eserinde Hz. İsa ile ilgili rivayetlerin mütevatir olduğunu ve reddedilmemesi gerektiğini ileri sürmektedir (Keşmirî, 1981: 91).

Klasik dönem kelamcılarının konuya bakışından sonra Muhammed Abduh'un Hz. İsa'nın nüzulüne dair düşüncelerine geçeceğiz.

2.1.1.1. Muhammed Abduh ve Nüzûl-i İsa

Muhammed Abduh'un Nüzûl-i İsa hakkındaki görüşünü ve delillerini göreceğiz. Abduh ve onun öğrencileri olan Reşid Rıza, Merağî, Mahmut Şeltut'a da müracaat edeceğiz. Zira onlar da bu konuda görüş belirtmektedir. Mustafa Sabri Efendi, Hz. İsa'nın nüzulünü Kadıyaniler ve Mısır'da Muhammed Abduh'tan önce kimsenin reddetmediğini ifade etmektedir. Klasik dönemde Mu'tezile mezhebi dahil olmak üzere bütün mezheplerin Hz. İsa'nın kıyametten önce yeryüzüne tekrar geleceği ile ilgili olarak icma ettiği ileri sürülmektedir (Mustafa Sabri Efendi, 1981: 247, el-Kevserî, 1987: 44).

Kur'an'ı Kerim'de Hz. İsa'nın nüzulüne delil olarak birçok ayet referans gösterilir. Ayetlere ilaveten hadis kaynaklarında varit olan hadislerin de mütevatir olduğu belirtilerek buna inanmanın vacip olduğu söylenir. Bu rivayetlere göre Hz. İsa tekrar geldiğinde hacı kırıp, domuzu öldürecek, cizyeyi kaldıracak, yeryüzünde adaleti sağlayacaktır (Keşmirî, 1981: 91; Mustafa Sabri Efendi, 1981: 247; el-Kevserî, 1987: 44).

Nüzûl-i İsa ile ilgili olarak varit olan hadislerin mütevatir olduğu yaklaşımı yanında bu hadisleri mütevatir kapsamında değerlendirmenin mümkün olmadığını ileri süren yaklaşımlar da mevcuttur (Bağcı, 2014: 110-125). Abduh da Nüzûl-i İsa ile ilgili rivayetlerin mütevatir şartlarını taşımadığını ileri sürmektedir. Zira o, kelamcı yönünü akaide dair meselelerde ortaya koyarken kesin bilgi veren delilleri esas almaktadır. Bundan dolayı haberî varit olan ve mütevatir bilgi seviyesine yükselmeyen hadis rivayetlerini gaybî ve itikadî konularda kullanmaya sıcak bakmayan Abduh te'vil imkanı olduğunda ise ilzam etmemek kaydıyla hadisleri tevil yoluna da gitmiştir. Hz. İsa'nın nüzulünü de tevil ettiği görülen Abduh'a Reşid Rıza, Merağî ve Mahmud Şeltut da katılmaktadır.

Kur'an'da Hz. İsa'nın vefatı ve ref edilmesi ile ilgili "Halbuki onu ne öldürdüler ne de astılar fakat onlara İsa gibi gösterildi." (Nisa 4/157) mealindeki ayette Reşid Rıza ve Mustafa Merağî ehlî kitabın hep şüphe içinde kaldıklarını belirtir (Rıza, 1990: C- VI, 13,15-16). Ehlî Kitabın çarmlıha geldiklerinin Hz. İsa mı yoksa başka biri mi olduğu noktasında duyduğu tereddütlerini "Onların zandan başka bir bilgisi yok" (Nisa 4/156) ayetine dayandırır. Hristiyan kaynaklarındaki bilgilere dayanarak Hz. İsa'nın çarmlıha gerildiğini ancak onun baygın halinin Yahudiler tarafından öldüğü şeklinde yorumlandığını ve Kur'an'da "Onlara öyle gösterildi" (Nisa 4/155) mealindeki ayette de bu durumun anlaşılması gerektiğini ileri süren yaklaşımlar da mevcuttur (Aydın, 2009: 253).

Reşid Rıza (1990: C-VI, 34), Yahudilerin Hz. İsa'nın adını çok duymuş olmasına rağmen bizzat tanımadıklarını aktarmaktadır. Klasik tefsir geleneğinde Hz. İsa'nın yerine kimin hangi şekilde öldürüldüğü hususunda birçok farklı görüş kendine yer bulmuştur. Maverdî, bu konuda üç farklı görüş tespit ederek aktarmaktadır;

- 1) Yahudiler Hz. İsa'yı tanımlarına rağmen, başka biriyle karıştırıp onu çarmıha germişlerdir.
- 2) Yahudiler Hz. İsa'nın adını ve namını çok duydukları halde şahsen tanımıyorlardı. Yahuda isimli biri otuz dirhem karşılığında İsa yerine başka bir adamı onlara göstermiştir.
- 3) Yahudiler Hz. İsa'yı tanıdıkları halde halkın tepkisinden çekindikleri için başka birini çarmıha gererek öldürmüşlerdir (Maverdî, t.y.: c-I, 543).

Kur'an-ı Kerim'de nüzûl-i İsa'ya dair delil gösterilen "Seni vefat ettireceğim, sonra katıma yükselteceğim" (Al-i İmran 3/55) mealindeki ayette geçen teveffî ve ref kelimeleri üzerinde duran Abduh bu konuda alimlerin iki görüş içinde olduklarını belirtir. Ayette takdim-tehir olduğunu söyleyenlerin ve zahiri üzere anlayanların olduğunu ifade eden Abduh takdim-tehir olmasını gerektirecek bir özel durum olmadığını ifade edip ayetin zahirî anlamı ile anlaşılmasını tercih eder.

Abduh'un "teveffî" ifadesini öncelediği ve ref'in daha sonra manevî anlamda derecesinin yükselmesi anlamında gerçekleştiğini ileri sürdüğü görülüyor. Ona göre "teveffî" ifadesi birçok ayette geçtiği gibi normal bir şekilde ölüm yani ruhun kabzedilmesidir. Ona göre Hz. İdris'in ref edilmesi gibi Hz. İsa'nın ref edilmesi de manevî anlamda Allah tarafından şerefının yükseltilmesi anlamındadır. Ona göre Hz. İsa, Yahudiler tarafından çarmıha gerilerek öldürülmemiştir. Abduh'un bu açıklamalarından Hz. İsa'nın normal bir yolla Allah tarafından ruhunun kabzedildiği görüşünde olduğu sonucu çıkarılabilir (Şola, 2018: 92).

Reşid Rıza'ya göre bu ayet Nüzûl-i İsa ile ilgili varit olan rivayetlerden bağımsız bir şekilde okunmalıdır. Aksi takdirde ayetin açık anlamı anlaşılabilir (Rıza, 1990: C- III, 260,261). Reşid Rıza birçok müfessirin Hz. İsa'nın ruh ve cesedi ile birlikte ref edildiği kanaatinde olduğunu aktarır buna da miraç hadisinde Hz. Peygamber'in Hz. İsa'yı ve Hz. Yahya'yı görmesini delil aldıklarını zikretmektedir (Şeltut, 1978: 322). Eğer bu olayın Hz. İsa'nın ruhu ve cesedi ile birlikte ref edildiği yönünde delil olduğu söylenirse Hz. Yahya ve diğer görülen peygamberlerin de aynı şekilde ref edilmesi gerektiğini aktaran Reşid Rıza bunu kimsenin ileri sürmediğini ifade etmektedir (Rıza, 1990: C- VI, 35). Abduh gibi o da ref kavramına fiziksel yükselme anlamının verilmesini doğru bulmaz. Ona göre Hz. İsa'nın ref edilmesi Allah katında şerefının yükseltilmesidir (Rıza, 1990: C- III, 260). Mahmud Şeltut da Hz. İsa'nın refinin fiziksel bir ref değil manevî anlamda şerefının yükseltilmesi anlamında olduğunu ileri sürmektedir (Şeltut, 1978: 322).

İçtimaî tefsir ekolüne mensup müfessirlerden olan Seyyid Kutub da Al-i İmran Suresi'nin 55. ayetinin tefsiri bağlamında Nüzûl-i İsa inancının gayba dair bir konu olduğunu ve ilgili ayetin müteşabih olup, te'vilini sadece Allah'ın bildiğini belirtir (Kutub, 2003: C-I,403).

Bu konuda bir diğer delil olarak gösterilen ayet "Ehli kitaptan herkes ölmeden önce muhakkak ona iman edecektir" (Nisa 4/159) mealindeki ayettir. Ayette geçen "bihi" ve "mevtili" ifadelerindeki zamirlerin kime veya neye racî olduğu müphem olup tartışılmıştır. Klasik tefsir kaynaklarında farklı görüşler mevcuttur. Zamirleri Hz. İsa'ya racî eden görüşler olduğu gibi, Ehlî Kitaba ve Hz. Muhammed'e gönderen görüşler de vardır (Taberî, 1988, C-VIII, 379-389; Maverdî, t.y.: C-I, 544). Reşid Rıza ayetin nüzûl-i İsa anlamında yorumlanmasının doğru olmadığını ilk akla gelen anlamının ehli kitaptan herkesin ölmeden önce İsa'ya iman edeceği anlamında olduğunu belirtir. Kur'an'ın amm nitelikli lafızlarının tahsis edilebilmesi için karine olması gerektiğini savunmuştur (Rıza, 1990: C- VI, 18-19; Merağî, 1946: C-VI, 15).

Kur'an'ı Kerim'de yer alan "O, kıyamet için bir bilgidir" (Zuhruf 43/61) mealindeki ayet de Nüzûl-i İsa inancına delil teşkil edecek şekilde yorumlanmaktadır. Ayette geçen "innehu" ifadesindeki zamir Mücahid (Mücahid, 1989:129), Katade, İbni Abbas, Dahhak ve Süddî tarafından Hz. İsa olarak anlaşılmıştır. Bu yoruma göre Hz. İsa'nın kıyametten önce nüzulü kıyamet için bir delildir. Hasan Basrî ve Said b. Cübeyr'in savunduğu bir diğer görüşe göre ise zamir Kur'an'a racîdir (Taberî, 1988, C-VI, s.531, Maverdî, t.y: C-V,235). Kur'an kıyamet için bir bilgi ve delildir. İbni İshak'ın savunduğu son görüşe göre ise zamir Hz. İsa'ya racî olup, onun nüzulü değil ölüyü diriltmesi, kıyametin ve tekrar dirilmenin bir işaretidir (Maverdî, t.y: C-V,235). Bu ayetin tefsirinde Merağî zamirin Kur'an'a racî edilmesi yönünde bir kanaat belirterek "Kur'an kıyamet için kesin bir bilgidir" anlamında bir ayet takdirinde bulunmuştur (Merağî, 1946: C-III,151).

Kur'an'ı Kerim'de Nüzûl-i İsa inancına dair "O hem beşikte iken hem de yetişkin iken insanlarla konuşacak ve salih insanlardan olacak" (Al-i İmran 3/46) mealindeki ayette geçen "kehlen" ifadesi Taberî'nin kaydettiği üzere Hz. İsa'nın nüzulüne dair delil olarak kullanılmıştır. Taberî'nin aktardığı

görüŖe göre İbni Zeyd bu konuşmayı Hz. İsa'nın deccalı öldürdüğü zamanki konuşması olarak te'vil etmiştir (Taberî, 1988, C-VI, 420). Muhammed Abduh ise ayette geçen “kehlen” ifadesini yetişkinlik ve olgunluk olarak anlayarak, yaş sınırının olmadığını belirtir. Abduh, eğer Hz. İsa'nın bir yaşın altındayken konuşmuşsa bunun olağanüstü olay olarak görülmesi gerektiğini, eğer bir yaş ve üstünde bir yaşta konuşmuşsa bunun normal bir davranış olduğunu belirtir. Ona göre bu ayet Hz. İsa'nın yetişkin oluncaya kadar yaşayacağını müjdelemektedir (Rıza, 1990: C- III, 253).

Menar ekolü müfessirlerinden Merağî de ilgili ayeti Abduh gibi Hz. İsa'nın yetişkinlik çağına kadar yaşayacağına dair bir müjde olarak yorumlar. Hz. İsa'nın beşikte konuşmasının annesi Hz. Meryem'i atılan iftiraldan beraat etmeye yönelik olduğunu belirten Merağî ayrıca ayetin Hz. İsa'nın peygamberliğine dair bir ispat niteliği taşıdığını da belirtir (Merağî, 1946: C-III,151).

Kettanî mütevatir rivayetleri topladığı Nazmul-Mütenasire adlı eserinde Nüzûl-i İsa ile ilgili rivayetlerin mütevatir olduğunu kaydetmektedir (Kettanî, t.y.: 229). Çağdaş dönemde ise Nüzûl-i İsa ile ilgili hadisler hakkında bazı çalışmalar yapılmıştır (Çetinkaya, 2013). Bu çalışmalarda hadislerin mütevatir şartlarını taşımadığı tespiti yapılmıştır. Yine bazı çalışmalarda da Hz. İsa'nın nüzulünün reddedilmesi hususunda ihtiyatlı olunması gerektiğini ifade eden çağdaş çalışmalar da vardır (Ünal, 2011: 247; Altay, 2005: 81-87). Muhammed Abduh ise Nüzûl-i İsa ile ilgili hadis kaynaklarında geçen hadislerin durumu ile ilgili iki tavır olduğunu belirtir. İlk tutuma göre nüzûl-i İsa konusu tamamen gaybî ve itikadî bir konu olduğu için ahad haberlerin esas alınamayacağını, mütevatir olan kat'î delillerin esas alınması gerektiğini ileri süren Abduh konuyla ilgili hadislerin mütevatir şartlarını taşıma gibi bir özelliği haiz olmadığını ifade eder (Rıza, 1990: C- III, 261).

Abduh bu konuda hadislerin farklı şekillerde yorumlanabileceğinin mümkün olduğunu ve sembolik anlamlar ihtiva edebileceğini de ifade eder. Hz. İsa'nın yeryüzüne gelmesinin bizatihi olarak değil dinin değerlerinin yeryüzünde yayılması ile olabileceğini mümkün görür (Rıza, 1990: C- III, 261-262). Reşid Rıza Hz. İsa'nın çarşıdan kurtulduktan sonraki hayatı ile ilgili olarak da bilgi vermektedir. Bazı Hristiyanlara göre Hz. İsa'nın çarşıya gerilmediğini ve Hindistan'a hicret ederek Keşmir'de Sri Nagar beldesinde vefat ettiğini aktarmaktadır (Rıza, 1990: C- VI, 34-35).

Muhammed Abduh'un Hz. İsa'nın kıyametten önce yeniden dünyaya gelmesini itikadî bir esas olarak görmediği, ilgili hadislerin sahih olmaları kaydıyla kimseyi ilzam etmeden sembolik olarak yorumlanmasında ise bir sakınca görmediği ifade edilebilir. Abduh'un Hz.İsa'nın nüzulü ile ilgili olarak görüşüne öğrencileri Reşid Rıza, Merağî ve Mahmut Şeltut da aynı şekilde katılmaktadır.

2.1.2. Deccal

Deccal, sözlükte “Bir şeyi örtmek, yaldızlamak, boyamak, kandırmak, karıştırmak, yalan söylemek, aldatmak” anlamına gelen “de-ce-le” kökünden türemiş bir kelimedir. “Hakkı batılla karıştıran, sözü süsleyen, batılı hak gösteren, çok aldatan, çok yalancı kimse” demektir. Deccal terim olarak ise ahir zamanda kıyamet kopmadan önce ortaya çıkacak olan ve bazı olağanüstü işler yapacağına inanılan bir kişi olarak tanımlanır (Demirci, 2019: C-IX, 69; İbn Manzur, 2000: C-XI, 236,237; İbni Hacer, 1379, C- XIII, 76).

Deccal semavî dinlerde kıyamet alametlerinden kabul edilen, insanları hak yoldan saptıracağına ve olağanüstü güçlere sahip olduğuna inanılan bir şahıs olarak kabul edilmektedir. Yahudilikte Mesih kavramının muhalifi olarak gelişen bu kavram, Hristiyanlıkta Mesih'in tekrar yeryüzüne inişinden önceki muhalifi olan yarı şeytanî yarı insanî bir varlığı tanımlamak üzere kullanılmaktadır. Genel anlayışa göre ise Deccal henüz ortaya çıkmamıştır (Demirci, 2019: 69-72; İbn Manzur, 2000: C-XI, 236,237; İbni Hacer, 1379, C- XIII, 76).

Deccal, “Hz. İsa'nın rivayetlere göre öldüreceği ve kötülüğün simgesi olan bir figürdür.” Yahudilikte Mesih'in tersi bir figür olarak görülen deccal kavramının mahiyeti ile ilgili olarak bir netlik olduğunu söylemek son derece güçtür. Zira bu konuda rivayetlerde birçok farklı bilgi verilmektedir. Deccalın mahiyetinin girift bir hal arz etmesinden kaynaklı bazı te'viller de yapılmıştır.

Ebû Hanîfe kıyamet alametleri arasında deccalın zuhurunu haber vererek başka bir bilgi vermemektedir (Ebû Hanife, 2016: 59). Tahavî de deccalı kıyamet alametleri arasında saymaktadır (İbn Ebil İzz, 1988: 500). Mâturîdî, “Muhakkak onun alametleri geldi” (Muhammed 47/18) mealindeki ayetin tefsirinde Hz. Peygamber'in son peygamber olarak gönderilmesi ve deccalın zuhuru şeklindeki muhtemel yorumları aktarmaktadır (Mâturîdî, 2005, c-IX: 273-274). Mâturîdî'nin deccalın zuhuru ile ilgili olarak net bir fikir ortaya koymadığı görülmektedir.

Razi kıyamet alametlerini işaret ettiği belirtilen ayetlerin tefsirinde kıyamet alametleri ile ilgili olarak 10 tane alametin sayıldığı rivayetleri aktarmaktadır. Razî, bunlar arasında deccalı da saymaktadır (Razî, 1420: C.XIV, 188). Ebu'l-Leys es-Semerkindî ise Allah'ın ayetlerini ifadesini Güneş'in batıdan doğması olarak açıklayıp deccala yer vermez (Ebu'l-Leys es-Semerkindî, t.y: C- I, 497).

2.1.2.1. Muhammed Abduh ve Deccal

Menar tefsiri müellifleri Abduh ve Reşid Rıza'ya göre deccal hakkında nakledilen rivayetler bazı problemler içermektedir. Bunun en önemli nedeni ise Kur'an'ın insanları kıyametin aniden kopacağı hususunda ikaz etme hikmetiyle rivayetlerdeki mahiyeti itibariyle bu meselenin tearuz göstermesidir. Zira böyle bir anlam usulünde şariin hedeflediği fayda hâsıl olmaktan uzaktır. Diğer bir anlama problemi ise rivayetlerde nakledilen deccalın vasıflarının olağanüstü nitelikleri haiz olmasıdır. Bu ise peygamberlere verilen mucizelere benzemekte ve hatta daha üstün olduğunu bile hissettirmektedir. Bilindiği gibi mucizeler nübüvvetin ispat edilmesi için verilen olağanüstü ve harikulade olaylardır (Bulut, 2001: 21).

Anlama güçlüğü ortaya çıkararak bir diğer problem ise önceki problemle bağlantılı olan deccala olağanüstü olaylar nispet edilmesidir. Müelliflere göre bu yaklaşım açıkça Allah'ın kâinat için yasa yaptığı kanunlarına aykırı bir hal arz etmektedir. Yine bu konuda farklı bilgiler içeren rivayetler Allah'ın yasalarında bir değişiklik olmayacağını bildiren kat'î ve muhkem naslar karşısında bir bilgi değeri ifade etmemektedir.

Deccal ile ilgili rivayetlerin hadislerle sabit olan bazı temel ilkelere de aykırı düştüğünü ifade eden müellifler nebilerin bildirdiği haberlerin vuku bulmaması ve batıl olan bir şeyi kabul etmelerini peygamberlik anlayışı ile bağdaştıramayarak muhal olarak görmektedirler. Deccal ile ilgili bu bilgilerin kabulü nihayetinde nübüvvet anlayışıyla da açıkça çelişkiler doğuracaktır.

Abduh ve Reşid Rıza'nın deccal ile ilgili rivayetlerin bir başka açıdan daha cem ve te'lif edilemeyecek derecede çelişkili olduğunu ileri sürdükleri görülmektedir. Zira Hz. Peygamber'in bazı rivayetlere göre deccalı kendi zamanında beklediği ve eğer zuhur ederse ona yeteceğini ifade ettiği yönünde rivayetler mevcutken, bir kısım rivayetler ise deccalın Müslümanların Bizans ve Konstantiniyye'yi fethetmesinin akabinde ortaya çıkacağını haber vermektedir.

Reşid Rıza'ya göre deccal ile ilgili rivayetlerdeki bir başka çelişki de İbni Sayyad ile ilgili olay bağlamında zikredilebilir (Müslim, Fiten, 19). Hz. Peygamber'in Medine Yahudilerinden olan İbni Sayyad ile ilgili olarak deccal olabileceği yönünde şüphe duymasına karşılık İbni Sayyad'ın kendisinin Ebu Said el-Hudri'ye deccal ile ilgili olarak farklı sıfatlar ifade etmesi de müelliflerce çelişkili bir durum olarak görülmüştür. İbn Sayyad'ın kimliği ile ilgili olarak yapılan bazı çağdaş araştırmalarda onun Hz. Peygamber döneminde yaşayan bir kâhin ve sihirbaz olabileceği yönünde kanaatler mevcuttur (Bilen, 2018: 780).

Deccalın zuhur edeceği mekân açısından da rivayetler problemlili bulunmuştur. Bazı rivayetlere göre Meşrik'tan zuhur edeceği ifade edilen deccal, bazı rivayetlere göre ise Irak ile Şam arasında bir yerden zuhur edeceği belirtilmiştir.

Menar tefsiri müellifleri Buharî ve Müslim'de yer alan konuyla ilgili hadislerin alimler tarafından te'lif yöntemiyle te'vil edilmeye çalışıldığını ve rivayetlerde yer alan bazı müşkil ve tezat noktaların giderilmeye gayret edildiğini ifade etmişlerdir. Buna rağmen rivayetlerde yer alan çelişkili noktaların tam olarak giderilemediğini ifade eden müellifler İbni Sayyad ile ilgili Hz. Ömer ile Hz. Peygamber arasında geçen diyalogu anlatan rivayeti problemlili bulmuşlardır. Hz. Ömer'in "Müsaade edin boynunu vurayım" talebine karşılık Hz. Peygamber'in ona "Eğer bu deccal ise sen onu öldürmeye asla musallat kılınmayacaksın." (Buharî, Cenaiz, 80; Müslim, Fiten,95) şeklinde cevap verdiği görülmektedir.

Menar tefsiri müelliflerine göre müşkül olan haberlerden biri de zamanının rahibi olarak bilinen (Emin, 1969: 159) ve hicretin dokuzuncu yılında Müslüman olan Temim Ed-Darî (Özkan, 2011: C- XXXX, 419-421) ile ilgili hadistir. Hz. Peygamber ondan duyduğu bir haberi anlatmak için insanları mescide toplamıştı. İlk kıssacıları olan Temim, Cessase adında birinin garip hikayesini anlatmıştır (Yıldırım, 2013: 309). Menar müellifleri bu hikâyeyi anlatan hadisin mütevatir olarak aktarılma şartlarına uygun olduğu halde ahad yolla gelmesini garip bulmuşlardır. Çağdaş âlimlerden Mısırlı Muhammed Gazalî ve Ahmet Emin gibi isimler de Cessase hadisine eleştiriler yöneltmektedir (Gazalî, 2014: 240; Ahmed Emin, 1969: 159).

Reşid Rıza Cessase hadisinin (Müslim, Fiten, 24) birçok illet ve problemden dolayı sahih bir hadis olamayacağını ileri sürmektedir (Rıza, 1990: C- IX, 408-418). Eğer hadisin sahih olduğu takdirde ise hadise tamamen merfu hükmünün verilmesinin mümkün olmadığını ileri sürerek kanaatini ortaya koymaktadır. Reşid Rıza hadisin mütevatir olduğunu ileri sürenlerin kastının manevî mütevatir olduğunu, bununla zikredilen rivayetlerin aslının olduğunu belirttiklerini ifade etmiştir. Reşid Rıza'ya göre Hz. Peygamber, kendisine keşfolunan haberleri aktarınca halk içinde bu anlatımlar zamanla sembolik ve temsilî anlatımlardan uzaklaşarak müşahhas bir forma ve farklı bir mecraya dönüşmüştür. Mana yoluyla ravilerin naklettiği rivayetlere ravilerin kendi tasarruflarının da müdahil olduğunu ileri süren Reşid Rıza bu haberlere dayanarak bir itikad tesis edilemeyeceğini ileri sürmüştür.

Muhammed Abduh deccalı te'vil etme yolunu tercih etmiştir. Ona göre deccal “İslam'ın kaldırmaya çalıştığı bütün hurafeler, yalancılık ve kötülüklerin sembolüdür.” (Rıza, 1990: C- III, 261). Reşid Rıza da üstadı Muhammed Abduh gibi bu konuda te'vilci bir bakış açısı sergileme taraftarıdır. Ona göre deccal “Maddî şehvetlerin ön plana çıkması, Yahudilerin gerçekleştireceği şerrin ve inkârcılığın yaygınlık kazanması” (Rıza, 1990: C- IX, 490-505) demektir.

Muhammed Abduh'un bu konuda deccalı te'vil eden cümlesi dışında görüşüne açılım kazandıran bir ifadesine rastlanılmamaktadır. Menar tefsiri Abduh ve Reşid Rıza'nın müşterek olarak kaleme aldıkları bir eser olması dolayısıyla Reşid Rıza'nın birçok yerde olduğu gibi burada da üstadı Abduh'un görüşlerini ortaya koyarak açılım kazandırmaya çalışmasının mümkün olduğunu ifade edebiliriz.

2.1.3. Mehdîlik

Sözlükte “Doğru yolu bulmak, yol göstermek, rehberlik etmek” anlamlarına gelen hüda (hedy, hidayet) kökünden türeyen bir sıfat olup “hidayete ermiş, doğru yol gösterilmiş kimse” demektir. Beklenen kurtarıcı inancının gerek semavi dinler gerekse de ilkel dinlerde görüldüğünü ifade etmek mümkündür.

Mehdî kavramının İslami literatürdeki tanımı ahir zamanda kıyamet kopmadan önce ortaya çıkan ve yeryüzünde adaleti sağlayan bir kurtarıcı olarak yapılabilir (Sarıkçıoğlu, 2003: C- XXVIII, 369). Bazı hadislerde de geçen mehdî kullanımı ise kelâm literatüründe terimleştiği şekliyle özel bir anlamda değil daha ziyade sözlük anlamı itibariyle geçmektedir.

Mehdî inancının İslâm kelâm tarihindeki çıkış sürecine bakıldığında en erken olarak hicri 4. Yüzyıldan itibaren bazı Sünnî kelâm kitaplarının detaylı olmasa da yer verdikleri görülmektedir. Bununla birlikte Ebû Hanîfe, Mâturîdî, Eş'arî, Tahavî gibi erken dönem kelamcılarının akait eserlerinde mehdilik ile ilgili bir bilgi mevcut değildir. Mehdiliğe yer veren alimler arasında Aliyyul Kari, Kurtubî, Taftazanî, Şarani gibi alimler yer almaktadır (Çınar, 2016: 59-62).

Suyuti el-Ezherul-mütenasire fi ahbari'l mütevatire adlı kaleme aldığı eserinde mehdiliğe dair rivayetlerden bahsetmezken, mehdiliğe dair müstakil olarak kaleme aldığı el-arful verdî adlı eserinde ise 257 rivayeti rivayetlerin sıhhat durumları ile ilgili olarak herhangi bir bilgi vermeden nakletmektedir (Suyutî, 1387). Yine aynı şekilde mütevatir hadisleri toplayan alimlerden olan Kettanî de Nazmul-mütenasire adlı eserinde Fatimilerden çıkacak olan mehdinin zuhur edeceğine dair rivayetlere yer vermekte ve bu rivayetlerin mütevatir olduğunu ileri sürmektedir (Kettanî, t.y: 225-229).

Mehdîlik fikrini ihsas ettiren rivayetlerin herhangi bir itikad icap ettirmeyeceğini ileri süren yaklaşımları ortaya koyan birçok çalışma da yapılmıştır. Gerek klasik gerek çağdaş dönemde bu rivayetlerin itikat tesis edecek bir güçte olmadığını bazı âlimler ileri sürmüştür. Mehdîlik ile ilgili olarak rivayetlere dair eleştiri yöneltenlerden biri Mu'tezile mezhebinin usul ilkelerini sistemleştiren temsilcisi olarak kabul edilen Kadî Abdulcabbar'dır. Kadî Abdulcabbar el-Mugnî adlı eserinde mehdîlik ile ilgili rivayetlerin itikadı mecbur kılacak derecede kesin bir ilim ifade etmediğini ileri sürmektedir (Maturidi, 2005).

Mehdîlik ile ilgili rivayetleri kritik eden âlimlerden biri de İbn Kayyım el-Cevziyye'dir. İbn Kayyım el-Menarul-münif adlı zayıf hadisleri topladığı eserinde rivayetlerin zayıf ve garip olduğu hükmünü vermiştir (el-Cevziyye, t.y: 152). İbn Haldun da mehdî rivayetlerinin zayıf ve itikada delil teşkil edecek nitelikte olmadığını ileri sürmektedir (İbn Haldun, 1401, C.II: 787-810).

Çağdaş dönemde de bazı araştırmacılar mehdilik ile ilgili rivayetlerin zayıf olduğunu ve mehdilik tezinin Kur'an'ı Kerim ve Sünnet'in misyonuna açık bir şekilde aykırılık oluşturduğunu iddia etmişlerdir (İlhan, 1992: 102-121; Durmuş, 2015: 283-309).

Mehdilik anlayışının kaynağı hakkında farklı iddialar ileri sürülmektedir. Mehdiliği selefilik, Şia ve Ehli Sünnetin sufi kanadı daha çok sahiplenirken, tasavvuf düşüncesinde kendine yer bulan mehdilik düşüncesinin Şia kaynaklı olduğuna dair bazı iddialar mevcuttur (Bulgen, 2021: 60). Şia'nın gulat ve mutedil olmak üzere bütün kolları mehdî fikrine inanç konusu olarak bakmaktadır.

2.1.3.1. Muhammed Abduh ve Mehdilik

Muhammed Abduh'un mehdilik ile ilişkin olarak direkt kendisine ait bir açıklama tespit edememekle birlikte öğrencisi Reşid Rıza'nın Tefsiru'l Menar adlı eserinde konuyla ilgili malumat verildiği görülmektedir. Reşid Rıza, kıyamet alametlerine işaret ettiği ileri sürülen ayetlerin tefsiri bağlamında kıyamet alametlerine ve mehdilik meselesine değinmektedir. Reşid Rıza, hocasının metodunu geliştiren ve görüşlerine açılım sağlamaya çalışan bir isim olduğundan onun görüşünden aynı zamanda Abduh'un görüşünü de tahmin etmek mümkündür. Zira Reşid Rıza'nın hocası Abduh'un hadis kaynaklarının fitneler ve eşratus-saa bölümlerindeki birçok rivayeti ihtiyatla karşıladığını haber vermesi bu fikri daha da güçlendirebilecek nitelikte gözükmektedir.

Mehdilik ile ilgili rivayetlerin sıhhat derecesini kritik eden Reşid Rıza, bu rivayetlerin kesin bir bilgi doğurmadığını ileri sürmektedir. Deccal hadislerindeki ihtilaflara göre mehdî ile ilgili rivayetlerin daha zayıf ve problemlili olduğunu ifade etmektedir. Hadis kriterleri sıkı olan Buharî ve Müslim gibi hadisçilerin de bu rivayetleri almamasını Reşid Rıza bir bilgi olarak aktarmaktadır (Rıza, 1990: C-IX, 416).

Reşid Rıza Mehdilik inancının Müslüman toplumlara büyük problemler teşkil ettiğini bununla birlikte bu inanişaya dayanak teşkil eden rivayetlerin kesin bir itikat esasını oluşturmaya müsait bir zemininin olmadığını ileri sürmektedir (Rıza, 1990: C-IX, 417). Reşid Rıza'nın mehdilik inancını Hz. Peygamberin peygamberlik misyonu ile karşılaştırarak ele aldığı da görülmektedir. Peygamberlerin yapmaya güç yetiremeyeceği şeyleri Mehdi'nin yapmasının doğru olmadığını ifade eden Reşid Rıza mehdilik ile ilgili olarak İbn Haldun'un eleştirilerini de aktarmaktadır (Rıza, 1990: C-IX, 417). İbn Haldun'un "Allah'ın tüm toplumlar bir yasağı olduğu ve bunun değişmeyeceği" şeklindeki görüşünü aktaran Reşid Rıza, rivayetlerde zikredilen hususların birçok temel dini esasla çeliştiğini ileri sürmektedir (Rıza, 1990: C- IX, 416-421).

Reşid Rıza, mehdiliği bir de Şia'daki anlayış bağlamında değerlendirmektedir. Şia'ya göre beklenen mehdî, Muhammed el Askerî iken Sünni ekolde beklenen mehdî ise Muhammed bin Abdullah'tır. Şia'nın mehdiliği itikadi bir mesele olarak görmesini eleştiren Reşid Rıza Sünni kesimin de kısmen bu inancı benimsediğini belirtir.

Abduh'un üstadı Afganî'ye dayandırılan bir arşiv belgesine göre Afganî mehdiliği dini nitelikli bir hareket ve inanç olarak görmemektedir. Aksine mehdiliği siyasî ve politik bir kuvvet olarak değerlendiren Afganî'nin mehdilik ile ilgili olarak bu düşüncesi toplumsal ıslah projesi ile de uyum göstermektedir (Şık, 2012: 31-50). Çünkü Afganî ve Abduh'un temel amaçlarının Müslüman toplumdan birçok mehdî çıkmasına yardımcı olarak sömürgeci emperyalist güçlere karşı mücadele etmek olduğu bilinmektedir.

2.1.4. Güneş'in Batıdan Doğması

Kıyametten önce meydana geleceği bildirilen olaylardan biri de Güneş'in batıdan doğmasıdır. Kıyametin oluş aşamalarından biri olan Güneş'in batıdan doğması olayının bazı ayetlere dayandığı da ifade edilmekle birlikte esasen rivayet edilen hadislere dayanmaktadır (Yavuz, 2022: C.XXV: 522-524).

İlk kelâmcılardan Ebû Hanîfe el-Fıkhul-Ekber'de kıyamet alametlerinin içinde Güneş'in batıdan doğmasını da saymaktadır. Ebû Hanife'nin itikadî görüşlerini toplayan Beyazizade kıyamet alametlerinden kabul ettiği Güneş'in batıdan doğmasını rivayetler ile temellendirme yapmaktadır (Beyazîzade, 2017: 163).

Güneş'in batıdan doğmasına dair Kur'an'ı Kerim'de iki ayet delil olarak gösterilmektedir. Bu ayetler şunlardır;

“Onlar ancak kendilerine meleklerin gelmesini yahut rabbinin gelmesini veya rabbinin bazı alametlerinin gelmesini mi bekliyorlar. Rabbinin bazı alametleri geldiği gün, önceden inanmamış ya da imanında bir hayır kazanmamış olan kimseye artık imanı bir fayda sağlamaz.” (En’am 6/158)

“İşte göz kamaştığı, Ay tutulduğu, Güneş’le Ay bir araya getirildiği zaman” (Kıyame 75/9).

Kıyamet alametleri ile ilgili olarak birçok müstakil eserin yazıldığı görülmektedir. Mütevatir hadisleri toplayan alimlerden Kettanî, kıyamet alametleri ve Güneş’in batıdan doğması ile ilgili rivayetlerin bilgi değeri olarak mütevatir seviyesinde olduğunu belirtmektedir (Kettanî, t.y.: 230).

Mâturîdî’nin Allah’ın ayetlerinden maksadın ne olduğu hususunda tefsirinde iki te’vil aktardığı görülmektedir. Birinci görüşe göre Hz. Muhammed’in gönderilmesini aktaran Mâturîdî ikinci olarak ise Güneş’in batıdan doğması, deccal, dabbe’nin çıkışını zikretmektedir. Mâturîdî Güneş’in batıdan doğması olayını kıyametın başlangıç safhalarından biri olarak görmektedir (Mâturîdî, 2005, c- IV: 327-328).

Allah’ın gelmesini veya Allah’ın ayetlerinin gelmesini ifade eden ayetin tefsirinde Razî, Allah’ın bazı ayetlerinden maksadın kıyamet alametleri olduğunu ifade etmektedir. Bu konuyla ilgili rivayetleri ve kıyamet kopmadan önce meydana gelecek olan 10 tane alameti ifade eden rivayetleri aktaran Razî’nin bu alametlerin arasında Güneş’in batıdan doğmasını da zikrettiği görülmektedir (Razî, 1420: C. XIV, 188).

Ebu’l-Berekat en-Nesefî ise Allah’ın ayetlerinin gelmesinden maksadın azap veya kıyamet olduğu yönünde yorum aktarmaktadır. Ayrıca kıyamet alametleri olan güneşin batıdan doğması gibi alametleri de aktarmaktadır. Nesefî bu alametlerin geldikten sonra artık iman etmenin bir faydası olmadığını aktarmaktadır (en-Nesefî, 1998, c-I: 551).

2.1.4.1. Muhammed Abduh ve Güneş’in Batıdan Doğması

Muhammed Abduh’un kıyamet alametleri ile görüşlerini Reşid Rıza aktarmaktadır. Abduh’un kıyamet alametleri ile ilgili olarak kendine has metodolojisi konuya dair bakışını belirlemektedir. Onun genel olarak dinî metodolojisini Reşid Rıza sistematik hale getirmeye ve geliştirmeye çalışmıştır. Abduh’un akaid konularında takip ettiği ve benimsediği usulden yola çıkarak kıyamet alametleri ile ilgili olarak görüşleri tespiti yapılabilir. Reşid Rıza Menar tefsiri adlı eserinde kıyamet alametlerine delalet ettiği ileri sürülen ayetlerin tefsiri bağlamında konuya değinmektedir.

Reşid Rıza Allah’ın gelmesi veya ayetlerinin gelmesinden bahseden ayetin tefsirinde deccalın, dabbetul arz ve Güneş’in batıdan doğmasına dair olan rivayetleri aktarmaktadır. Reşid Rıza iman etmenin artık fayda getirmeyeceğini zira teklifin sona erdiğini ifade etmektedir (Rıza, 1990: C- VIII, 184). Merağî de Allah’a nispet edilen ayetlerden maksadın Güneş’in batıdan doğması olduğunu temellendirmek için hadis kaynaklarından rivayetler paylaşmaktadır (Merağî, 1946, VIII, s, 81-82).

Reşid Rıza kıyamet alametlerini ifade eden “Üç alamet vardır ki bunlar ortaya çıktığında daha önce iman etmemiş olan bir kimseye fayda vermez. Bunlar; Güneş’in batıdan doğması, deccalın zuhuru ve dabbetu’l arzdır (Müslim, İman, 249; Ahmed b. Hanbel, 2001, II, 445). Kettanî ve Suyufî gibi alimler Güneş’in batıdan doğması ile ilgili rivayetlerin mütevatir olduğunu bildirmektedir (Kettanî, t.y.: 230; Suyufî, 1996, s, 182). Reşid Rıza ise bu mezkur rivayeti müşkil bulmaktadır. Bu rivayetler ona göre Hz. İsa’nın deccalın zuhurundan sonra yeryüzüne ineceği yönündeki hadislerle de çelişmektedir (Rıza, 1990: C- VIII, 185-186). İlgili rivayetleri müteşabih kategorisinde gördüklerini ileri süren Reşid Rıza’ya göre bu rivayetlerdeki problemlerin sebeplerinden biri de sonradan Müslüman olan Kab’ul Ahbar ve Vehb b. Münebbih gibi isimlerin rivayette bulunmasıdır (Rıza, 1990: C- VIII, 186). Reşid Rıza’nın sonradan Müslüman olan Kab’ul Ahbar ve Vehb b. Münebbih gibi isimlerin eski dinî kültürlerini rivayetler yoluyla İslam’a aktarmış olabileceğini ve bu konuda ihtiyatlı olunması gerektiğini ifade ettiğini görmekteyiz.

Reşid Rıza’ya göre rivayetlerdeki problemlerden biri de rivayette bulunan ravilerin mana ile rivayette bulunmasıdır. Hadis ilminde ravilerin rivayetlere tasarrufunun bilinen bir konu olduğunu ifade eden Reşid Rıza her ravinin anlama ve kavrama kapasitesi ölçüsünde rivayette bulunduğunu ifade etmektedir (Rıza, 1990: C- VIII, 185).

Muhammed Abduh ve Reşid Rıza’nın kıyamet alametleri arasında yer alan Güneş’in batıdan doğması ile ilgili rivayetlere eleştiri yönelttikleri görülse de ilgili ayetlerin tefsiri bağlamında naklettikleri bilgiler ışığında Güneş’in batıdan doğması olayını kıyametın kopma esnasında yaşanacak olan

kainatın bozulma sürecine işaret eden ve teklifin son bulduğu bir alamet olarak gördüklerini ifade edebiliriz.

3. SONUÇ

Muhammed Abdüh'un kıyamet alametleri ile ilgili olarak görüşlerini incelediğimiz makalemizde Muhammed Abdüh'un bu konudaki genel metodolojisinin doğrudan Kur'an'ı Kerim'deki sübutu ve delaleti kat'îlik ifade eden ayetlerden itikat tesis etmek olduğunu gördük. Haberi vahidin itikadî meselelerde kullanılmasına sıcak bakmayan Abdüh epistemolojik olarak kat'î bilgi ve zannî bilgi ayırımına gitmektedir. Sahih rivayetlerin muhkem ayetler karşısında te'vil edilebileceğini de mümkün gören Abdüh Hz.İsa'nın kıyametten önce yeryüzüne geleceğine dair hadis rivayetlerini te'vil etme taraftarıdır. Zira ona göre Hz. İsa'nın kıyametten önce yeryüzüne ineceğini haber veren ahad haberler lafzî anlamıyla Kur'an'da Hz. İsa'nın vefat ettiği ile ilgili ayetlere ve Hz. Muhammed'in son peygamber oluşu vasfına aykırılık teşkil etmektedir. Ona göre Nüzül-i İsa Hz. İsa'nın manevi şahsiyetinin ve temsil ettiği İslam dininin sevgi, adalet gibi değerlerinin yayılması anlamındadır. Abdüh sahip olduğu metodolojiye dayanarak aynı şekilde deccalın zuhurunu da te'vil etmektedir. Ona göre rivayetlerde deccal belli bir şahıs olarak değil her dönemde var olan kötülükler ve bozguncu prototipleri ve zihniyeti anlatmaktadır. Zira ona göre deccal ile ilgili rivayetlerin literal bir şekilde ve belli bir şahsı işaret ettiği yönünde okunması Kur'an ve Sünnet'te yer alan birçok temel esasa tezat içermektedir.

Abdüh'un mehdîlik ile ilgili görüşünde ise doğrudan ona ait bir açıklama olmamakla birlikte öğrencisi Reşid Rıza Menar Tefsirinde kıyamet alametleri ve mehdîlik ile ilgili olarak birçok açıklama yapmaktadır. Reşid Rıza'nın hocası Abdüh'un vefat ettikten sonra hadis ve sünnet ile ilgili görüşlerini sistematik hale getirdiği düşünüldüğünde mehdîlik ile ilgili olarak da Reşid Rıza'nın görüşünün Abdüh'a dayanarak şekillendiği kuvvetle muhtemel görünmektedir.

Reşid Rıza mehdîden beklenen görevleri Hz. Peygamber'den beklenen görevler ile değerlendirerek mehdînin üstleneceği misyonu muhal görmektedir. Ona göre Peygamberlerin yapmakta güç yetiremeyeceği şeyleri geleceği ümit edilen Mehdî'den beklemek anlamlı değildir. Afganî'ye nispet edilen tarihi belgeye göre Afganî, mehdîliğe dini değil politik ve siyasi bir anlam yüklemektedir. Güneş'in batıdan doğması ile rivayetleri Menar tefsirinde kıyamet alametlerinin varlığına işaret ettiği ileri sürülen ayetlerin tefsiri bağlamında değerlendiren Reşid Rıza sahih ve zayıf rivayetlerin olduğunu aktararak Güneş'in batıdan doğmasının önemli bir kıyamet alameti olarak görülmesi gerektiğini ifade etmektedir. Merağî de Reşid Rıza gibi bu konuda Güneş'in batıdan doğmasını kıyametin kopuş sürecini başlatan önemli bir alamet olarak görmektedir.

Abdüh ve Reşid Rıza Kur'an'ı Kerim'de yer alan yecüc mecüc dabbetul arz ve duhan gibi kıyamet alametlerine dair bir bahis açmamışlardır. Kıyamet alametlerine işaret ettiği ileri sürülen ayetlerin tefsiri bağlamında Güneş'in batıdan doğmasını haber verirken yecüc-mecüc, dabbetul arz gibi olayları da aktarmışlardır. Bu alametlerin sübut problemi olmadığı için değinmemiş olmaları muhtemel gözükmektedir.

KAYNAKÇA

Abdüh, M. (ts). *Tefsiru Cüz'i Amme*. Mısır.

Ahmed b. Hanbel. (2001). *el-Müsned*. thk. Şuayb el Arnavut, Müessesetur-Risale.

Ahmed b. Hanbel. (1411). *Usulu's-Sünne*. Byy, Daru'l Menar.

Akman, M.(2021). *Kelâm Perspektifinden Kıyamet Alametlerinin Mahiyeti*. *Journal of Islamic Research*, 32(1),190-214.

Ali, C. (1998). *Tarihu'l Arab Kablel İslam*. Beyrut.

Altay, A. (2005). *Kur'an'a Göre Hz. İsa ve Nüzülü Problemi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.

Aydın, M. (2009). *Hız. İsa'nın Akıbeti Sorunu Mesih ve Mehdî Tartışmaları*. Ankara: Fecr Yay.

Bağcı, H. M. (2014). *Beşer Olarak Hız.Peygamber*. Ankara: Ankara Okulu Yay.

Beyazade Ahmed Efendi (2017). *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*. Çev. İlyas Çelebi, İstanbul: İfav Yay.

- Bilen, M. (2018). *İbn Sıyyad ile İlgili Rivayetler Üzerine Bir Değerlendirme. E-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, 10(2),762-782.*
- Bulgen, M. (Ed.) (2021). *Tarihten Günümüze Tartışmalı İnanç Meseleleri-I.* İstanbul: İfav Yay.
- Buhârî (1422). *Sahîhu'l Buhârî.* Beyrut.
- Bulut, H. İ. (2001). *Nübüvveti İspat Açısından Hissi Mucizeler.* Yayınlanmış doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Çelebi, İ. (2000). *Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler.* İstanbul: Kitabevi Yay.
- Çetinkaya, A. (2013). *Hadis Kaynaklarında Hz.İsa Hakkındaki Rivayetlerin İncelenmesi.* Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Çınar, M. (2016). *Tarihte ve Günümüzde Mehdilik.* İstanbul: Rağbet Yay.
- Demirci, K. (2019). *Deccâl.* Diyanet İslam Ansiklopedisi içinde (C. 9, 67-69). İstanbul: Tdv Yay.
- Demirci, M. (2016). *Kur'ân'ın Ana Konuları.* İstanbul: İfav Yay.
- Dırar b. Amr. (2014). *Kitabut-Tahriş.* İstanbul: Daru İbn Hazm Yay.
- Durmuş, M. A. (2015). *Mitolojik Kurtarıcı Mehdi.* İstanbul: İşaret Yay.
- Ebu Hanife (2016). *el-Fıkhul-ekber. (İmamı Azamın Beş Eseri İçinde)* Çev. Mustafa Öz. İstanbul: İfav Yay.
- Ebu'l Leys es-Semerkandî (ts). *Bahru'l Ulum.* Byy.
- Emin, A. (1969). *Fecru'l İslam.* Beyrut: Daru'l Kitabu'l Arabî.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen A. bin İ. (1990). *Makalâtu'l-İslâmiyyin ve İhtilafu'l-Musallîn.* Beyrut: Mektebetul Asriyye.
- Fatiş, E. (2012). Hz. İsa'nın Mehdi ve Deccalle İlişkilendirilmesi Üzerine. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (33),175-190.*
- Gazalî, M. (2014). *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet.* İstanbul: Ekin Yay.
- İbn Ebi'l-İzz, Ali b. Ali b. Muhammed ed-Dımaşkî (1988). *Şerhu Akideti't-Tahaviyye.* Beyrut: Mektebu'l İslamî.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbeddîn Ahmed b. Ali Muhammed b. Hacer el-Askalânî (1379). *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî.* Beyrut.
- İbn Haldun. (1401). *Mukaddimetu İbn Haldun.* Kahire.
- İbn Hazm (1998). *Meratibu'l İcma.* Beyrut: Daru İbn Hazm.
- İbn Hazm (2004). *el-Usûl ve'l-Füru', Mektebetu Sikafetu Diniyye,* Kahire: Mektebetu Sikafetu Diniyye.
- İbn Kayyim (1390/1970). *el-Menaru'l-Münif fis-sahih ve'd-daif. thk. Abdulfettah Ebu Gudde.* Haleb: Mektebetul Matbuatul İslamiyye.
- İlhan, A. (1992). Kütübi Sitte'deki Hadislere Göre Mehdilik. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, VII,*
- Keşmiri, Muhammed Enver Şah b. Muazzam (1981). *et-Tasrih bima Tevatera fi Nüzulil Mesih.* Beyrut: Mektebetu'l Matbuati'l İslamiyye.
- Kettanî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ebil Feyz (ty). *Nazmul Mütenasir min Ehadisul Mütevatira.* Mısır: Daru'l Kütübis-Selefiyye.
- Kevserî, M. Z.(1987). *Nazra abira fi mezâ'imi men yünkiru nüzule İsa aleyhi'sselâm kable'l-âhire.* Kahire.
- Kutup, S. (2003). *Fî Zilalil-Kur'an.* Daru's-Şürük. Kahire.
- Maturidi, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed (2005). *Te'vilâtu Ehli's-Sünne.* Beyrut: Daru'l Kütübi'l İlmiyye.

- Maverdî, Ebu'l Hasen Ali b. Muhammed (ts). *en-Nuketu 'l-Uyûn*. Beyrut: Daru'l Kütübil İlmîyye. Merağî (1946). *Tefsiru 'l-Merâğî*. Beyrut.
- Mustafa, Sabri Efendi (1981). *Mevkafu 'l Akl*. Beyrut.
- Mücahid (1989). *Tefsiru Mücahid*. Byy, Daru'l Fikrîl İslami.
- Nesefî, Ebu'l Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud (1998). *Medâriku't Tenzil ve Hakaikut Te'vil*. Beyrut: Daru'l Kelâmil Tayyib Yay.
- Nuaym, bin Hammad (1412/1991). *Kitabul Fiten*. Kahire: Mektebetut Tevhid.
- Ünal, Z. (2011). *Hız. İsa'nın Dönüşü Meselesi*. Ankara: Dîb Yay.
- Özkan, H. (2000). *Temim ed-Dari*. Diyanet İslam Ansiklopedisi içinde (c. 40,ss.419-421). İstanbul: Tdv Yay.
- Paçacı, M. (2001). *Kutsal Kitaplarda Ölümötesi*. Ankara: Ankara Okulu Yay.
- Razî, Muhammed b. Ömer el-Hatîb Fahreddin (1420). *Mefâtihu 'l-Gayb (Tefsîr-i Kebîr)*. Beyrut: Daru İhyail Turasil Arabî.
- Rıza, M. R. (1990). *Tefsiru 'l Kur'âni 'l-Hakîm (Tefsiru 'l-Menâr)*. Kahire: Hey'etul Mısıriyyetul Amme.
- Sarıçioğlu, E. (2003). *Mehdi*. Diyanet İslam Ansiklopedisi içinde(c.28. ss.369-371). İstanbul: Tdv Yay.
- Suyutî (1387). *el-Arful Verdî fî Ahbaril Mehdi*. Byy.
- Suyutî (1996). *Ezherul Mütenasire fî Ahbaril Mütevatire*. Byy: Daru'l Fikr Yay.
- Şeltut, M. (1978). İsa'nın Ref'i. (çev. Ethem Rûhi Fığlalı), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13, 319-324.
- Şık, İ. ve Yürük, T. (2012). Bir Osmanlı Arşiv Belgesi Işığında Cemaleddin Afgani'de Mehdilik Anlayışı. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(1), 31-50.
- Şola, H. (2018). Menar Ekolünün Hz. İsa'nın Refi ve Nüzülü Hakkında Referans Kabul Edilen Ayetlere Yaklaşımı. *Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 5(9), 79-100.
- Taberî (1988). *Câmiu 'l-Beyân an Te'vîli âyi 'l-Kur'ân*. Beyrut.
- Taftazanî, S. (2017). *Şerhu 'l Akaid*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
- Topaloğlu, B. (2022). *Kıyamet*. Cilt XXV, DİA
- Türcan, G. (2006). *Kur'ân'da Ahiret İnancı*. Ankara: Aziz Andaç Yay.
- Yar, E. (2001). Müslüman Düşüncesinde İsa'nın Dünyaya İnişi Paradigması. *Dinî Araştırmalar Dergisi*, 4(10), 141-159.
- Yavuz, Y. Ş. (2022). *Kıyamet Alametleri*. Diyanet İslam Ansiklopedisi içinde (c.25, ss.522-524). İstanbul: Tdv Yay.
- Yıldırım, E. (2013). *Hadis Problemleri*. İstanbul: Rağbet Yay.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer (1407/2003). *el-Keşşâf an Hakâiki 't-Tenzîl*. Beyrut: Daru'l Kitabi'l Arabî.